

Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

Τόμ. 1, Αρ. 1 (2005)

Τεύχος 1

παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο
διεθνής περιοδική έκδοση παιδαγωγικών προβληματισμών

Τεύχος 1, Οκτ 2005

Νέες επιστημολογικές και ιστοριογραφικές θεωρήσεις στο χώρο της Ιστορίας και η εφαρμογή τους στη διδακτική πράξη στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ιστορία των ιστορικών και σχολική Ιστορία: μία προσπάθεια σύγκλισης

Παναγιώτης Γατσωτής

doi: [10.12681/revmata.30928](https://doi.org/10.12681/revmata.30928)

Copyright © 2022, Παναγιώτης Γατσωτής

Άδεια χρήσης [#plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γατσωτής Π. (2022). Νέες επιστημολογικές και ιστοριογραφικές θεωρήσεις στο χώρο της Ιστορίας και η εφαρμογή τους στη διδακτική πράξη στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ιστορία των ιστορικών και σχολική Ιστορία: μία προσπάθεια σύγκλισης. *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, 1(1), 86–89.
<https://doi.org/10.12681/revmata.30928>

Νέες επιστημολογικές και ιστοριογραφικές θεωρήσεις στο χώρο της Ιστορίας και η εφαρμογή τους στη διδακτική πράξη στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ιστορία των ιστορικών και σχολική Ιστορία: μία προσπάθεια σύγκλισης.¹

Διδακτορική Διατριβή - Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Παναγιώτης Γατσωτής*

gaatsotis@otenet.gr

Ως βασική υπόθεση εργασίας της διατριβής αυτής τέθηκε η διερεύνηση του εάν και κατά πόσον είναι δυνατό να επιτευχθεί μία σύγκλιση στο πεδίο της καθημερινής διδασκαλίας, από τη μια μεριά της Ιστορίας των ιστορικών, από την άλλη της σχολικής Ιστορίας. Με άλλα λόγια, κατά πόσον είναι δυνατόν ορισμένα από τα στοιχεία που διέπουν τη σύγχρονη ιστοριογραφία να περάσουν στη διδακτική πράξη κατά τρόπο έγκυρο, κατά πόσον οι μαθητές της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μπορούν να συναντηθούν γόνιμα, σε κάποιο βαθμό, ανάλογα με τις προδιαθέσεις, το γνωστικό και ηλικιακό τους επίπεδο, με πτυχές του έργου ορισμένων σύγχρονων ιστορικών.

Φυσικά, δεν παραβλέφθηκαν τα πολυδιάστατα προβλήματα που θα προέκυπταν, αναπόφευκτα, κατά το εγχείρημα αυτό. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι η Ιστορία των ιστορικών και η σχολική Ιστορία απευθύνονται, καθεμία, σε διαφορετικό κοινό και σε διαφορετικούς πολιτισμικούς χώρους. Η πρώτη αποτελεί μεν μία από τις επιστήμες αναφοράς της δεύτερης, χωρίς να κατέχει όμως την αποκλειστικότητα.

Ωστόσο, είναι σαφές ότι το τι θα θεωρηθεί ως έγκυρη ιστορική γνώση θα αποτελέσει την πηγή, τη βάση από την οποία θα αντληθούν στοιχεία για να αξιοποιηθούν στη σχολική τάξη, ενώ το αντίστροφο, δηλαδή η αποσύνδεση των δύο πλευρών, βλάπτει και τις δύο. Από τη μία μεριά, δεν είναι δυνατό να διδάσκουμε παραμύθια στα παιδιά, ούτε είναι επιτρεπτό η σχολική Ιστορία να παραμένει καθηλωμένη σε στοχεύσεις, μεθόδους και ζητήματα του 19^{ου} αιώνα, όπως συχνά συμβαίνει. Από την άλλη, οι επαγγελματίες ιστορικοί θα ωφελούνταν κατά πολύ αν δημιουργούσαν ευνοϊκότερες υποδοχές για τη δεξίωση του έργου τους στο ευρύτερο κοινό. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι οι μαθητές αποτελούν, δυνητικά, το μαζικότερο κοινό της επιστήμης της Ιστορίας.

Ως κινητήρια σκέψη στην υπόθεση αυτή λειτούργησε, κατά βάθος, η θεώρηση της ιστορικής γνώσης ως πνευματικού αγαθού και κοινωνικού δικαιώματος, η πεποίθηση, δηλαδή, ότι είναι δυνατό να προκύψουν πολλαπλά, χειραφετητικά οφέλη για τη διανοητική σιευή των παιδιών από την επαφή τους με το γράμμα και το πνεύμα της σύγχρονης ιστορικής γραφής.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, στο 1^ο κεφάλαιο της διατριβής ανιχνεύονται τα χαρακτηριστικά μερισμών βασικών ιστοριογραφικών τάσεων του 20^{ου} αιώνα, ώστε να παρουσιαστεί, οπωσδήποτε αδρά, ελλειπτικά και διόλου διεξοδικά, μία εικόνα των εξελίξεων στην Ιστορία των ιστορικών. Η σύγχρονη ιστορική σκέψη προσεγγίζεται ως ανοικτή ερμηνεία του παρελθόντος, ως διάλογος παρόντος και παρελθόντος, ως δημοκρατικός πολυφωνικός διάλογος, ως επιστήμη, αλλά και ως κειμενική κατασκευή. Επιπλέον, από μία συμπληρωματική σκοπιά, τίγεται η προβληματική θεμελιωδών ιστοριογραφικών τάσεων του 20^{ου} αιώνα, όπως των Annales, της Ιστορικής Κοινωνικής Επιστήμης στη Δυτική Γερμανία, του Βρετανικού Μαρξισμού, της

* Ο Παναγιώτης Γατσωτής, είναι εκπαιδευτικός και έχει υποστηρίξει επιτυχώς τη διδακτορική διατριβή του με τον παραπάνω τίτλο στο ΠΤΔΕ του Παν. Αιγαίου το 2005.

Γλωσσικής Στροφής, της Μικροϊστορίας και της Προφορικής Ιστορίας. Με λίγα λόγια, στο 1^ο κεφάλαιο διερευνάται το ερώτημα *τι* θέλουμε να διδάξουμε στους μαθητές.

Στο 2^ο κεφάλαιο ο φακός στρέφεται στα παιδιά ως φορείς ενός ήδη διαμορφωμένου γνωστικού και ιδεολογικού δυναμικού, ως αυτόνομα υποκείμενα μάθησης που μεταφέρουν στο σχολείο τις ιδέες, τις αξίες και τα προσληπτικά σχήματα του κοινωνικοπολιτισμικού περιβάλλοντος προέλευσής τους. Αυτή η προϋπάρχουσα γνώση όμως είναι συχνά ασύμβατη με τη σύγχρονη ιστορική σκέψη, διότι διέπεται, τις περισσότερες φορές, από θετικισμό, γεγονотоλογία, προσωπολατρία και εθνικιστικά στερεότυπα. Με λίγα λόγια, το 2^ο κεφάλαιο της διατριβής επιχειρήσει να απαντήσει στο ερώτημα *σε ποιούς ή πώς σκέφτονται* αυτοί στους οποίους προσπαθούμε να διδάξουμε Ιστορία.

Στο 3^ο κεφάλαιο επιχειρείται μία παρουσίαση του *πώς* και *γιατί* θα μπορούσαμε, ως εκπαιδευτικοί, να μεθοδεύσουμε τη διδασκαλία, τις μαθησιακές στρατηγικές μας, ώστε να επιτύχουμε τη ζητούμενη σύγκλιση για την οποία έγινε παραπάνω λόγος. Οφείλω, πάντως, να ομολογήσω ότι, αφενός, δεν στάθηκε δυνατό να αποφευχθεί ένας βαθμός διδακτισμού, σύμφυτος μάλλον με τη σκοπιά από την οποία γράφτηκε το κεφάλαιο αυτό, αφετέρου, αν και πολλές εναλλακτικές δυνατότητες προσέγγισης παρουσιάστηκαν, ως δυνάμει μεθοδολογικό οπλοστάσιο του εκπαιδευτικού, ωστόσο, στο ερευνητικό πεδίο δοκιμάστηκε τελικά μία μόνο από αυτές, η προσέγγιση της ιστορικής γνώσης μέσα από δευτερογενείς πηγές-παραθέματα.

Διότι, κατά πρώτο λόγο, δεν θα ήταν δυνατόν, φυσικά, να δοκιμαστούν όλες οι δυνατότητες. Κατά δεύτερον, η εργασία με τα παραθέματα ενσωματώνεται πολύ ευκολότερα στις υφιστάμενες συνθήκες της εργασίας στη σχολική τάξη, υπό την προϋπόθεση βέβαια της αρμόζουσας προετοιμασίας του εκπαιδευτικού. Επιπλέον, υπάρχουν ήδη αξιόλογες, αν και λιγοστές, δημοσιεύσεις στα ελληνικά προς αυτήν την κατεύθυνση.² Χωρίς να παραβλέπεται η αξία των πρωτογενών πηγών, η διατριβή αυτή εστίασε τελικά στην ανάδειξη της αξίας της διδακτικής αξιοποίησης των δευτερογενών πηγών ως διόδων επικοινωνίας με τους ευρείς διανοητικούς ορίζοντες έγκριτων και έγκυρων ιστορικών.

Το 4^ο κεφάλαιο αφορά στο ερευνητικό μέρος της διατριβής. Παρουσιάζει μία έρευνα περίπτωσης (“case study”), αλλά σε επίπεδο κοινότητας, της κοινότητας των εκπαιδευτικών και εκπαιδευόμενων ενός κυκλαδίτικου νησιού, της Νάξου.³ Γι’ αυτό και τα πορίσματα θα πρέπει να συγκριθούν στο μέλλον με ανάλογες απόπειρες βασισμένες σε εναλλακτικό παιδαγωγικό υλικό και τρόπους προσέγγισής του, σε διαφορετικές σχολικές τάξεις και σε διαφορετικές περιοχές της χώρας.

Η επιλογή του συγκεκριμένου τόπου οφειλόταν στην προσδοκία ότι οι συνάδελφοι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές/τριές τους θα ανταποκρίνονταν με περισσότερη θέρμη στην παράκληση για συμμετοχή, εφόσον ο ερευνητής –όντας στον τόπο διαμονής του και έχοντας εργαστεί για κάποιο διάστημα, ως φιλόλογος σε ένα από τα Γυμνάσια και τα Λύκεια του νησιού– γνώριζε προσωπικά πολλούς καθηγητές και δασκάλους, καθώς και ένα σημαντικό αριθμό εκπαιδευόμενων. Εκ των υστέρων πάντως, η εκτίμηση περί θετικής ανταπόκρισης αποδείχθηκε σωστή μόνον εν μέρει, κυρίως όσον αφορούσε στην πλευρά των εκπαιδευτικών.

Οι μαθητές που συμμετείχαν στην έρευνα δεν προέρχονταν, κατά πλειοψηφία, από μία ιδιαίτερα «μορφωμένη» κοινότητα. Με βάση τα στοιχεία που δήλωσαν τα ίδια τα παιδιά, μόνο το 10,36% από τους γονείς τους διέθεταν πτυχίο Ανώτατης Σχολής, ενώ η μεγαλύτερη μερίδα (ποσοστό 31,17%) δήλωσε ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονιών τους εξαντλείτο στη βαθμίδα του Δημοτικού. Φαίνεται λοιπόν ότι υφίστατο μία υστέρηση σε ό,τι οι Bourdieu-Passeron θα καλούσαν «πολιτισμικό κεφάλαιο».⁴

Με βάση λοιπόν τους παραπάνω προσανατολισμούς, η πρωτοτυπία της έρευνας που διενεργήθηκε έγκειτο στην έμφαση που δόθηκε στη «συνάντηση», από τη μια μεριά, των

γνωστικών οριζόντων των μαθητών, από την άλλη, ορισμένων από τις βασικές θέσεις και αναζητήσεις της σύγχρονης ιστορικής επιστήμης, είτε στη μορφή α' του θεωρητικού-αναστοχαστικού λόγου για το έργο που επιτελεί η Ιστορία (κατασκευασμένο κείμενο), είτε στη μορφή β' της επεξεργασίας αποσπασμάτων από σύγχρονα ιστοριογραφικά έργα (παραθέματα). Έτσι, τα παιδιά είχαν την ευκαιρία: α') να εκφράσουν γραπτώς τις σιέψεις τους σχετικά με ένα κατασκευασμένο κείμενο που παρουσίαζε, λίγο πολύ, την Ιστορία ως ανοικτή ερμηνεία του παρελθόντος, ως διάλογο του παρόντος με το παρελθόν, ως γνώση διαμεσολαβημένη από κείμενα, ως πολυφωνική αλλά και επιστημονική αναζήτηση της αλήθειας, β') να «συζητήσουν» με δείγματα γραφής έγκριτων σύγχρονων ιστορικών, όπως των Fernand Braudel, Eric Hobsbawm και Natalie Zemon Davis. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σε αυτήν τη συγκεκριμένη μορφή και σε ζωντανό σχολικό περιβάλλον, δηλαδή σε περιβάλλον που εμπειρείχε, παράλληλα, την αδημονία των μαθητών, την κόπωσή τους, την προσδοκία του διαλείμματος και όλα τα συναφή, επιχειρήθηκε η σύνδεση ιστοριογραφίας και διδακτικής της.

Όσον αφορά στα πορίσματα της έρευνας, μιλώντας σε πολύ γενικές γραμμές, η βασική υπόθεση εργασίας επιβεβαιώθηκε μόνον κατά ένα μικρό μέρος. Η ανταπόκριση των μαθητών στην απόπειρα σύγκλισης της Ιστορίας των ιστορικών με τη σχολική Ιστορία –τουλάχιστον στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας– γνώρισε επιτυχία, άξια λόγου, μόνο όσον αφορούσε, κυρίως, σε ένα τμήμα των μαθητών της 3^{ης} Λυκείου. Αντίθετα, οι υπόλοιποι μαθητές της 3^{ης} Λυκείου, καθώς και οι περισσότεροι από τις υπόλοιπες τάξεις που συμμετείχαν (3^η Γυμνασίου και 6^η Δημοτικού) δεν ανταποκρίθηκαν ικανοποιητικά στα ζητούμενα που ετέθησαν. Η απόσταση μεταξύ ζητούμενων και αποτελεσμάτων ήταν περισσότερο εμφανής στη βαθμίδα του Δημοτικού. Τα αίτια εντοπίζονται, κατά τη γνώμη μου, εν μέρει στις αδράνειες των προσληπτικών σχημάτων των μαθητών, εν μέρει στην κατά ένα μέρος ανεπιτυχή στάθμιση των δεδομένων, με βάση τα οποία διενεργήθηκε η έρευνα.

Ο πρώτος παράγοντας παραπέμπει σε μία σειρά από γνωστά, λίγο πολύ, προβλήματα που ταλανίζουν τη σχολική Ιστορία στην ελληνική Μέση Εκπαίδευση,⁵ σε νοοτροπίες, διδακτικές πρακτικές και θεσμούς που ψαλιδίζουν την ικανότητα των παιδιών να επιχειρηματολογήσουν πειστικά και τεκμηριωμένα, να αντιληφθούν τη διαμεσολαβημένη φύση του ιστορικού λόγου, την ιδιαίτερη οπτική γωνία του ιστορικού, την έννοια της πειθαρχημένης και δημιουργικής φαντασίας, της επιστημονικής επινόησης, την εξέλιξη και την πρόοδο που συντελείται στην ιστοριογραφία, το πώς είναι δυνατόν οι σημερινοί ιστορικοί να μην δέχονται την ύπαρξη της μίας και μοναδικής αλήθειας παρά μόνον ως αίτημα, ως κατευθυντήρια αρχή ή δείκτη προσανατολισμού, αλλά όχι ως εφικτή ερμηνεία ή ολοκληρωμένη θέση. Ο δεύτερος παράγοντας υπαινίσσεται ότι, αν ενδεχομένως ξαναγινόταν η έρευνα από την αρχή, αλλά στη βάση μιας διαφορετικής προσέγγισης, τα αποτελέσματα θα ήταν πιθανώς περισσότερο ενθαρρυντικά. Η προσέγγιση θα μπορούσε να ήταν διαφορετική είτε όσον αφορά απλώς, στο βαθμό δυσκολίας του κατασκευασμένου κειμένου, στο ενδεχόμενο εικονογράφησης του ερωτηματολογίου είτε, πιο περίπλοκα, στο σύνολο της διαδικασίας που ακολουθήθηκε. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να είχε προηγηθεί μία σχετική, δηλαδή κατάλληλη, προετοιμασία ή προεργασία ορισμένων από τους μαθητές που συμμετείχαν, ώστε να συγκροτηθεί μια πειραματική ομάδα, της οποίας οι επιδόσεις θα συγκρίνονταν, στη συνέχεια, με τις αντίστοιχες της ομάδας ελέγχου, ενώ διαφορετική θα μπορούσε να ήταν και η μέθοδος συλλογής δεδομένων, κατά συνέπεια και τα αναφερόμενα προβλήματα διαχείρισής τους, εάν χρησιμοποιούνταν όχι μόνο το κλασικό εργαλείο έρευνας των κοινωνικών επιστημών, το ερωτηματολόγιο, αλλά και άλλοι τρόποι, όπως συνεντεύξεις ή ανάλυση περιεχομένου περισσότερων εκτεταμένων μαθητικών δοκιμίων.

¹ Η διατριβή υποστηρίχθηκε επιτυχώς τον Ιανουάριο του 2005 στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπ/σης του Πανεπιστημίου Αιγαίου στη Ρόδο. Εκτός από τους επόπτες του διδακτορικού, δηλαδή τους κ.κ.: Γεώργιο Κόκκινο, Επίκουρο καθηγητή του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Λίνα Βεντούρα, Αναπληρώτρια καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και Κώστα Βρατσάλη, Επίκουρο καθηγητή του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αιγαίου, στην επιταμεική εξεταστική επιτροπή συμμετείχαν και οι κ.κ.: Γεώργιος Λεοντίνης, Καθηγητής του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών, Κουλούρη Χριστίνα, Καθηγήτρια του Τμήματος Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Χαρίτος Χαράλαμπος, Καθηγητής του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και Αθανασιάδης Ηλίας, Επίκουρος καθηγητής του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

² Π.χ. βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας: για μια νέα διδακτική μεθοδολογία στην υπηρεσία της κριτικής ιστορικής σκέψης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2000. Γιάννης Γιαννόπουλος, *Δοκίμια θεωρίας και διδακτικής της Ιστορίας*, Βιβλιογονία, Αθήνα 1997. Αντώνης Μαστραπάς, *Η Ιστορία του αρχαίου κόσμου και οι πηγές της*, Πατάκης, Αθήνα 2003. Jacques Le Goff, *Η Ευρώπη. Μια αφήγηση για παιδιά και νέους*, μτφ. Βάσιας Τσοκόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

³ Σύμφωνα με τα στοιχεία της ιστοσελίδας <http://www.ypes.gr/topiki.htm> του Υπουργείου Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (ΥΠ.Ε.Σ.Δ.Δ.Α.), στο κυκλαδίτικο αυτό νησί υπάρχουν δύο δήμοι με συνολικό πληθυσμό 14.838 κατοίκους: της Νάξου (8.924) και της Δρομαλίας (5.914). Στην πρωτεύουσα του νησιού, τη Χώρα, κατοικούν, σύμφωνα με την απογραφή του 2001, 6.727 δημότες. Όμως, την καλοκαιρινή περίοδο η φυσιογνωμία του νησιού μεταβάλλεται, ιδιαίτερα από πληθυσμιακή και οικονομική άποψη, λόγω του τουρισμού. Ενδεικτικό είναι ότι δήλωσαν «ξενοδόχοι», ως κύριο ή δευτερεύον επάγγελμα των γονιών τους, το 7,9% των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Όμως, τα επαγγέλματα –ή, ορθότερα, τα εισοδήματα– που ευνοούνται από την τουριστική ανάπτυξη είναι βέβαια πολύ περισσότερα. Παλαιότερα, κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, η άναρχη και απρογραμματίστη τουριστική ανάπτυξη στην Ελλάδα, συνδυάστηκε με αρπακτική ψυχολογία και νοοτροπίες εξαπάτησης. Κατά πόσο επιβιώνουν τέτοια κατάλοιπα στη σημερινή ναξιώτικη κοινωνία, αν και κατά πόσο επηρεάστηκε από αυτά η στάση των παιδιών απέναντι στη συγκεκριμένη έρευνα, τα ερωτήματα αυτά οπωσδήποτε βαρύνουν, αλλά αποτελούν παραμέτρους πολύ δύσκολα ανιχνεύσιμες, τουλάχιστον με βάση τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν.

⁴ Βλ. Χρυσή Πατερέα, *Βασικές έννοιες των Pierre Bourdieu και Jean-Claude Passeron σε θέματα κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986. Το πολιτισμικό κεφάλαιο κάθε παιδιού είναι συνάρτηση, κυρίως, του πνευματικού κλίματος της οικογένειας και των οικονομικών της δυνατοτήτων. Από αυτά προσδιορίζεται, λιγότερο ή περισσότερο, και η σχολική επίδοσή του. Για τη στενή σχέση σχολικής επίδοσης και ταξικής προέλευσης βλ., ενδεικτικά, Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, «Η ανισότητα στην ελληνική υποχρεωτική εκπαίδευση: σχολική επιτυχία και κοινωνική προέλευση», Α. Γκότοβος- Γ. Μαυρογιώργος- Π. Παπακωνσταντίνου, *Κριτική παιδαγωγική και εκπαιδευτική πράξη*, Gutenberg, Αθήνα 1992, σ. 197· Μαρία Τζάνη, *Σχολική επιτυχία (ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας)*, Γρηγόρης, Αθήνα 1988, σσ. 72-75· Άννα Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης: θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1985, σ. 66· Ιωάννα Λαμπιρ-Δημάκη, *Προς μίαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της παιδείας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1974, σ. 140.

⁵ Για την παθολογία της ελληνικής σχολικής ιστορίας και προτάσεις για την αντιμετώπισή της βλ., ενδεικτικά, Γ. Κόκκινος, *Επιστήμη, ιδεολογία, ταυτότητα: το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σσ. 83-228· Αντώνης Λιάκος, «Γιατί απέτυχαν οι μαθητές στην Ιστορία;», *Νέες Εποχές*, Το Βήμα της Κυριακής 20-7-2003· Έφη Αβδελά, *Ιστορία και σχολείο*, Νήσος, Αθήνα 1998, σσ. 127-129· Παναγιώτης Ξωχέλλης, *Η διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο και το Λύκειο. Ερευνητική συμβολή στη Διδακτική της Ιστορίας*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987.